

Айгүл Амиржанова

*¹Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің
«Саясаттану» мамандығының докторанты,
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
e-mail: aigul_2010nur@mail.ru*

САЯСИ САЙЛАУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЖАҢА ДАУЫС БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруіне ұмтылысы, 2010 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕҚЫҰ) төрағалық етуі, еліміздің дамуында қоғамды демократияландырудың жаңа үдерістері мен мемлекеттік басқарудың ашық механизмдерін іске қосуды қажет етіп отыр. Осының барлығы сайлау үдерістерінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың терең зерттелуін, сайлау іс-шараларын өткізуде жаңа технологияларды қолданудың халықаралық тәжірибесін анықтап, салыстыруды және Қазақстандағы цифрлық технологиялардың үздік элементтерін қолданудың қажеттілігі мен мүмкіндіктерінің жүзеге асуындағы ерекшеліктерді саралауды қажет етеді.

Мақалада цифрлық технологияларды пайдаланудың әлемдік тәжірибесіне ауқымды статистикалық және талдамалық зерттеулер жүргізілді. Атап айтқанда, цифрлық технологияларды пайдаланатын елдердің тізбесін айқындау, мемлекеттердің халық тығыздығы, білім деңгейі, аумақтық, табиғи климаттық, инфрақұрылымдық және т.б сияқты ерекшеліктерін ескере отырып, жаңа технологияларды пайдалану ерекшеліктеріне сүйене отыра елдердің топтары бойынша салыстырмалы талдау (ЭЫДҰ, Шығыс Еуропа және ТМД) жасалды.

Зерттеудің мақсаты сайлау процестерінде цифрлық технологияларды қолданудың халықаралық тәжірибесін талдаумен қатар елімізде цифрландырудың әлемдік үздік элементтерін қолданудың қажеттілігіне және мүмкіндіктеріне баға беру мен зерттеу жүргізу. Әлемде сайлау процесінде цифрландыру технологияларын қолдану бағыттарына сипаттама, электронды дауыс беру жүйесін қолданатын елдерге талдау жасау.

Зерттеудің міндеттері сайлау процестерінде цифрландырудың артықшылықтары мен кемшіліктерін, негізгі бағыттарын анықтау.

Түйін сөздер: *сайлау жүйесі, сайлау процесі, цифрландыру, электрондық демократия, электрондық үкімет*

Айгуль Амиржанова

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И ПРАВОВАЯ БАЗА НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ГОЛОСОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗБИРАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Стремление Республики Казахстан войти в число 50-ти конкурентоспособных стран мира, председательство в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) в 2010 году, обусловили необходимость запуска в развитии страны новых процессов демократизации общества и прозрачных механизмов государственного управления. Все это требует глубокого изучения информационно-коммуникационных технологий в избирательном процессе, выявления и сопоставления международного опыта применения новых технологий в проведении избирательных мероприятий и дифференциации особенностей реализации необходимости и возможностей применения лучших элементов цифровых технологий в Казахстане.

В статье проведены масштабные статистические и аналитические исследования мирового опыта использования цифровых технологий. В частности, проведен сравнительный анализ по группам стран (ОЭСР, Восточная Европа и СНГ), исходя из особенностей использования новых технологий с учетом таких особенностей государств, как определение перечня стран, использующих цифровые технологии, плотность населения, уровень образования, территориальный, природно-климатический, инфраструктурный и др.

Цель исследования наряду с анализом международного опыта применения цифровых технологий в избирательных процессах провести исследование и оценку необходимости и возможностей применения лучших мировых элементов цифровизации в стране. Характеристика направлений применения технологий цифровизации в избирательном процессе в мире, анализ стран, использующих систему электронного голосования.

Задачей исследования является выявление преимуществ и недостатков, основных направлений цифровизации в избирательных процессах.

Ключевые слова: *избирательная система, избирательный процесс, цифровизация, электронная демократия, электронное правительство.*

Aigul Amirzhanova

INTERNATIONAL STANDARDS AND LEGAL FRAMEWORK FOR NEW VOTING TECHNOLOGIES IN THE ELECTORAL PROCESS

Abstract. The aspiration of the Republic of Kazakhstan to become one of the 50 most competitive countries in the world, the chairmanship in the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) in 2010 caused the need to launch new processes of democratization of society and transparent mechanisms of governance in the development of the country. All the mentioned factors requires a deep study of information and communication technologies in the electoral process, identifying and comparing international experience of applying new technologies in electoral events and differentiating the features of implementation of the need and opportunities for the best elements of digital technologies in Kazakhstan.

The article conducted extensive statistical and analytical studies of global experience in the use of digital technology. In particular, a comparative analysis by groups of countries (OECD, Eastern Europe and CIS), based on the peculiarities of the use of new technologies, taking into account such features of states as the definition of the list of countries using digital technology, population density, educational level, territorial, climatic, infrastructure peculiarities etc.

The purpose of the paper, along with an analysis of international experience in the application of digital technologies in electoral processes to study and evaluate the need and opportunities for the application of the world's best elements of digitalization in the country. Characteristics of the directions of application of digitalization technologies in the electoral process in the world, analysis of countries that use electronic voting system.

The objective of the study is to identify the advantages and disadvantages, the main directions of digitalization in electoral processes.

Keywords: *electoral system, electoral process, digitalization, e-democracy, e-government*

Кіріспе

Сайлау саласындағы технологияларды жетілдіру - мұқият талқылау мен жоспарлауды талап ететін күрделі жоба болып табылады. Электронды дауыс беруді енгізу жаңғыртудың күрделі түрлерінің бірі болып табылады, себебі аталған технология сайлау процесінің негізгі элементі – дауыс беру және дауыстарды санауды қамтиды. Электрондық дауыс беру тікелей бақылау мен сайлау процесіне адамның әсер етуін айтарлықтай азайтады. Сәйкесінше, электрондық дауыс беру бүгінде бірқатар сыни пікірлер мен

қарсы көзқарастар тудырып отыр және сайлау процесінде кез келген басқа ақпараттық технологияларды қолдануға қарағанда даулы мәселеге айналды. Кез келген дауыс беру жүйесі, атап айтсақ, дәстүрлі дауыс беру немесе электрондық дауыс беру талап етілетін қауіпсіздікті қанағаттандыруы тиіс. Қатысу құқығы, әділдік, құпиялылық, тексеру процедураларының дұрыс жүргізілуі және мәжбүрлеуге қарсы тұрудың тұрақтылығы маңызды сипаттамалар болып табылады.

Ғылыми зерттеудің әдістемесі

Талдау барысында қауіп-қатерлер мен шабуылдардың сипаты, әсер ету принциптері, қолданылатын қазіргі заманғы модельдер, цифрлық техниканы қорғау және сайлау процесінің технологиялары мен құралдары зерттелді. Анықталған қауіп-қатерлер мен шабуыл түрлерінің тізбесіне сәйкес сайлау жүйесінде технологияны пайдалану кезінде ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің әлемдік тәжірибесіне талдамалық шолу жүргізіле отырып салыстырмалы талдау жасалды.

Негізгі бөлім

Қазіргі әлемдік сайлау кампанияларында цифрлық технологияларды қолданудың салыстырмалы талдауында «Digital» еңбегінің авторы Николас Негропonte, «Блокчейнді қолдайтын бағдарламалар: блокчейн жүйесін түсіну және оның қызметі» атты В.Диллон, Д.Меткалф, М.Купер авторларының еңбектері іргелі негіз болды. Отандық сайлау процестерін зерделеуге Э.Б.Мухамеджанов, Т.К.Биятова, Қ.Д.Жанпейісова мен В.А.Жексембекова және т.б. авторлардың ғылыми ізденістері қолданылды.

Сонымен қатар, А.Чеботарев, Т.Ю.Котлярова, А.О.Несмашный сияқты авторлардың еңбектеріндегі жаңа қолданбалы мүмкіндіктерді ашатын сайлау науқанының құралы цифрлық технологиялар туралы зерттеулер ерекше қызығушылық тудырады. Зерттеу жұмысында цифрлық сайлау технологияларын түсінудің үш тәсілі ұсынылады: интернеттік, технократтық, синтездік - бүгінгі таңда сайлау процесінде электоралды фандрайзинг, YouTube-позициялау технологиялары, волонтерлерді рекрутингтеу механизмдері, интеллектуалды талдау құралдары, электоралды динамиканы бақылау және жобалау сияқты технологиялардың маңызды екені атап өтілді.

Сайлау процесінің халықаралық стандарттары

Электрондық сайлау жүйесінің қысқаша анықтамасы - ақпараттық технологиялар мен желілерді және олардың бағдарламалық-аппараттық құралдарын үйлестіру, сайлауды дайындау мен өткізуде ақпараттық үдерістерді автоматтандыру. Заңнама электрондық сайлау жүйесінде

қолданылатын бағдарламалық және техникалық құралдарды міндетті сертификаттау талаптарын белгілейді.

Дауыс беру кезінде цифрландыруды енгізу мақсаты қауіпсіздікке, құпиялыққа немесе заң, құқықтық талаптарға нұқсан келтірмей дәстүрлі қағаз бюллетеньдерінің тиімділігін арттыру болып табылады. Мұндай құралдарды әзірлеу мен енгізу техникалық деңгейді арттыру ғана емес, сонымен қатар тиісті заңнамалық актілермен бекіту арқылы қолдануды талап етеді.

Қазіргі заманғы халықаралық сайлау стандарттары адам мен азаматтың сайлау құқығын ізгілендіру, сайлау процесін азаматтық қоғам мен оның институттарының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне барынша жақындату бағытында дамуда.

Сайлауда электрондық сайлау жүйесін пайдалану кезінде жол берілмейтін міндетті нұсқаулар [1]:

- Орталық сайлау комиссиясы белгілеген жүйелерді қоспағанда, басқа электрондық жүйелерді пайдалану;

- қоғамдық телекоммуникация желілеріне және электрондық сайлау жүйесінде пайдаланылмайтын басқа ақпараттық жүйелерге және байланыс желілеріне қосылу;

- электрондық дауыс беру, дауыстарды санау, сайлау қорытындылары туралы ақпаратты тарату кезінде рұқсатсыз араласу және бақылау.

Әлемдік және өңірлік стандарттар. Сайлау стандарттарының жалпы әлемдік және аймақтық деп аталатын екі түрі бар. Бірінші топ стандарттары көптеген елдерде қолданылса, екінші топтың стандарттары тек белгілі бір өңірлерде ғана қабылданып, қолданылады.

Әлемдік стандарттар негізінен БҰҰ аясында қабылданған құқықтық құралдар (шарттар мен декларациялар) болып табылады [2].

Аймақтық стандарттар - Африка Одағы, Америка мемлекеттерінің ұйымы, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Еуропа Кеңесі, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) сияқты өңірлік ұйымдар қабылдаған құқықтық құжаттар. Бұл стандарттар аталған ұйымдарға мүше елдеріне ғана қатысты. Өңірлік келісімдер негізінде адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенцияны басшылыққа алатын өңірлік ұйымдар (мысалы, Еуропа Кеңесі, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйым және т.б.) құрылды. Оның барлық ережелері Еуропа Кеңесіне мүше елдердің азаматтары үшін Конвенцияның №1 хаттамасының 3-бабына сәйкес сайлау құқығын жүзеге асыруда мүше елдердің заң шығарушы билік органдарын таңдау кезінде халықтың еркін ерік білдіруін қамтамасыз ететін жасырын дауыс беру жолымен ақылға қонымды кезең

аралығында еркін сайлау өткізуге міндеттейтін сайлау құқықтарын іске асыру маңызды болып табылады.

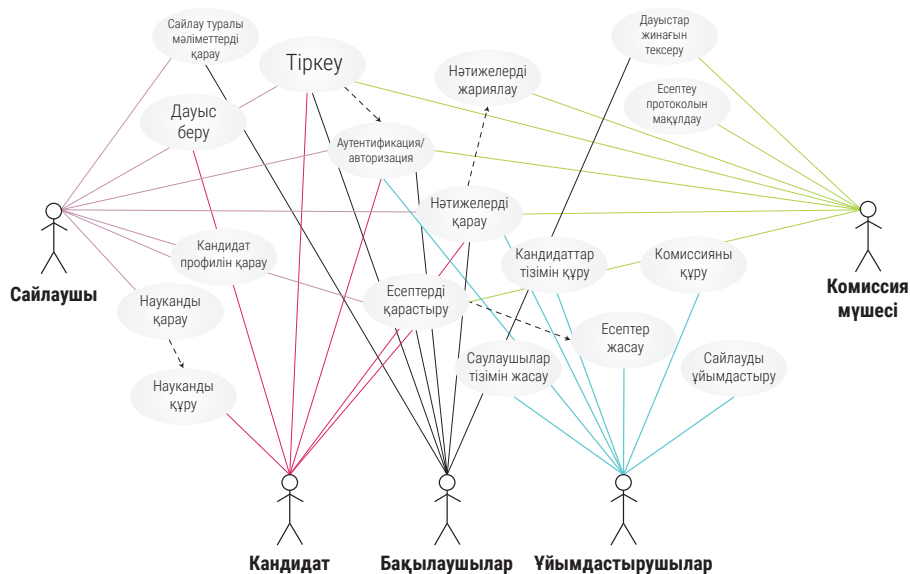
Яғни Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттерге Министрлер комитетінің электрондық дауыс берудің құқықтық, ұйымдастырушылық және техникалық стандарттары туралы ұсынымдар ғана емес, сонымен қатар дауыс берудің жаңа технологияларын (ЕҚЫҰ ДИАҚБ, Варшава, 2013 жылғы 1 қазан) пайдалануды қадағалау жөніндегі нұсқауды әзірлеу туралы болып отыр [3].

Сайлаушылардың бірыңғай электронды тізімі түрлі ақауларға төзімді әрі мәліметтер қоймасы бар, сайлаушыларды тіркеуді есепке алу жиынтығы негіз бола алатын мәліметтер жиынтығы болуы шарт. Әр сайлаушының оның туған күні және аты-жөні көрсетілген күрделі ЖСН кілті болуы керек [4]. Сонымен қатар, жүйеде қайталанатын жазбаларды анықтау үшін сайлаушыларды кездейсоқ жеке деңгейлерден іздей алу мүмкіндігі болуы керек. Мұндай тексеруді жүйелі түрде немесе тізімге өзгерістер енгізілген кезде автоматтандырылған бағдарламалық құрылғы коды арқылы жүргізіп отыру керек, осылайша әрбір азаматтың сайлаушылар тізіміндегі жазбасы бір рет тексеріліп отырады. Әр сайлаушының жазбасында оның сайлау учаскесінің нөмірі көрсетіледі.

Мемлекеттік орган электрондық порталында, сайлау немесе е-үкіметтің порталын ұйымдастыру кезінде сайлаушылардың тізімдеріне өзі туралы ақпаратты тексеруге және қажет болса шағымдануға, тізімге қосуға немесе тізімнен алып тастау құқығы бар электрондық сайлаушылар тізіміне қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек.

Сайлаушылар өміріндегі өзгерістер (азаматтығының өзгеруі) сайлаушылардың бірыңғай тізімінде көрсетілуге тиіс. Мысалы, егер адам тұрғылықты жерін ауыстырса, ол басқа сайлау учаскесінде дауыс беруі мүмкін. Бұл оның мәліметтерінің бір бөлігін және/немесе мекенжайы бар жазбаны өзгерту қажеттілігін білдіреді. Сайлаушылар туралы мәліметтер мен жазбалардағы тиісті тізімдер жаңартылып отыруы керек. Осыған байланысты тізімге енгізілген өзгертулердің функционалдығы мен регламентін енгізу қажет. Заңнамада сайлаушылардың бірыңғай электрондық тізіміне тіркеу мәліметтерін жаңарту туралы өтінішімен электрондық өтінішті қалай беру керектігі, өтініштерді беру тәртібі қандай және олар қандай мерзімде берілуі мүмкін екендігі нақты анықталуы керек. Сайлау процесіне қатысушылардың мүмкіндіктері 1-суретте көрсетілген.

ТАЖ

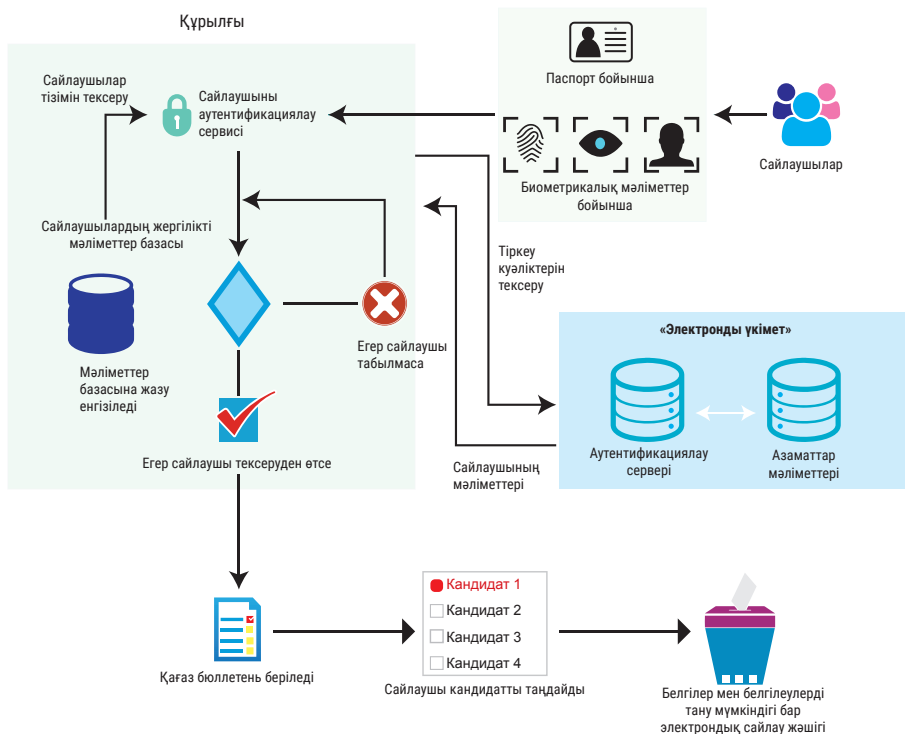

1-сурет. Сайлау процесіне қатысушылардың мүмкіндіктері

Электрондық дауыс беру технологиялары негізінде дауыс беруді және дауыстарды санаудың мүмкін әдістерінің келесі түрі **оптикалық сканерленген қағаз бюллетеньдер мен электронды жәшіктер** [5]. Бұл схеманың қолданылуы 1.2 - суретте көрсетілген. Қағаз бюллетеньдері тікелей сайлау учаскелерінде оптикалық сканерлеу арқылы тексеріліп, саналады. Дауыс беру аяқталғаннан кейін аспаптар бюллетеньдерді анықтайды және есептейді, дауыстарды санау нәтижелерін басып шығарады және жібереді. Мәліметтер электрондық түрде САЖ серверлеріне жіберіледі, ал қағаз бюллетендер сайттар жабылғаннан кейін орталықтандырылған электрондық есептеу машиналарында қайта тексеріліп, қайта есептеледі.

Биометриялық сәйкестендіруден өту үшін сайлаушы сайлау учаскесіне келіп, тексеру жүргізілген мекеме яғни тексеру терезесіне келіп, Қазақстан Республикасы азаматының жеке куәлігін ұсынуы керек. Айта кететін жәйт, 2018 жылғы 12 желтоқсаннан бастап Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларының халыққа қызмет көрсету орталықтарында саусақ іздерін қолдана отырып биометриялық сәйкестендіру жобасы басталды [11]. Сипатталған жобада жеке куәлік немесе биометриялық мәліметтер арқылы тек бір факторлы тексеру қолданылады. Бірақ сайлау кезінде жеке куәліктерді де, биометриялық мәліметтерді де қолдана отырып екі факторлы сәйкестендіруді қолдану ұсынылады.

2-сурет. Сәйлаушыны биометриялық сәйкестендіру схемасы

Қолданушының түпнұсқалығын растау ҚР ҰТО атынан сенім білдірілген үшінші тарап арқылы жүзеге асырылады. Электрондық үкімет порталы қызметтері арқылы сәйлаушылар тізімдерін құру және тіркеуге қажетті мәліметтерді алу туралы мәселені қарау кезінде кейбір сәйлаушылардың мәліметтері уақыт өте келе өзгеруі мүмкін екенін ескеру қажет.

Сәйлаушы тексеру процесінен өткеннен кейін, дауыс беру технологиясының екеуінің бірін немесе комбинациясын – тікелей жазылған машиналарды және белгілер/символдарды оптикалық тану машиналарын қолдануына болады.

Сәйлау процесінің құқықтық негіздері

Сәйлау барысында 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында және 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде бекітілген құқықтар жүзеге асырылады. Аталған құжаттар Халықаралық құқық нормалары иерархиясында үстемдікті иеленуге мүмкіндік берген демократиялық және еркін сәйлауды ұйымдастыру мен өткізудің әмбебап халықаралық-құқықтық қағидаттары мен нормаларын белгілеп, жалпыға бірдей мойындалып танылған.

Бұл құжаттарда әр азаматтың «жалпыға бірдей және тең сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы өткізілетін және сайлаушылардың ерік-жігерін еркін білдіруін қамтамасыз ететін әділ әрі мерзімді сайлауда дауыс беру және сайлану» құқығы жарияланады. Мемлекеттік билік тең сайлау құқығы мен жасырын дауыс беру принциптеріне сәйкес өткізілетін, әділ мерзімді сайлауларда көрініс тапқан халықтың ерік-жігерінің көрінісі [6].

Сайлау туралы заңнаманың ұлттық модельдері мен халықаралық сайлау стандарттары, заң үстемдігімен бекітілген демократиялық және еркін сайлау өткізу тәжірибесінің жиынтығы әлемдік демократиялық және құқықтық құндылықтардың бірі болып табылады.

Сайлауды халықаралық бақылаудың негізгі міндеті сайлау барысында дауыс берудің жаңа технологияларын пайдалануды қалай реттейтінін түсіну болып табылады. Бұл үшін сайлауды реттейтін Конституцияның, заңдардың және нормативтік құқықтық актілердің ережелерін мұқият талдау қажет. Сондай-ақ, жаңа технологияларды пайдаланумен тікелей байланысы бар бұрынғы сот істері мен сот тәжірибелеріне, мәліметтерді қорғау сияқты басқа заңдарға шолу қажет болуы мүмкін.

Жаңа технологияларды пайдалану туралы ережелерді сайлауды реттейтін сайлау заңнамасынан табуға болады. Құқықтық базада тек жалпы ережелер көрсетілуі мүмкін, ал ережелердің егжей-тегжейлі анықтамалары заңды күші бар сайлау органының құзіретінде болуы мүмкін. Соңғы нұсқа икемділік тұрғысынан басымдықтарға ие болғанымен, сайлау рәсімдерінің бейімделу шегін технология қажеттіліктеріне сай тым кеңейтеді және дауыс берудің жаңа технологиялары жүйесін енгізу барысында сайлауға дейінгі уақыт тығыздығы салдарынан маңызды қорғаныс құралдарын елемеуге әкелуі мүмкін. Құқықтық базада елеулі олқылықтар мен кемшіліктер болмауы тиіс. Мысалы, егер бір немесе бірнеше сайлау учаскелерінде дауыс берудің жаңа технологиялары ішінара немесе толықтай істен шыққан жағдайда, қандай қадамдар жасалатыны анық көрсетілуі тиіс.

Сайлауды бақылау миссиясының екінші негізгі міндеті сайлау заңнамасында дауыс беру құпиялылығы, сайлау құқығының тең және жалпыға бірдей сипаты, дауыс беру нәтижелерінің шынайылығы мен дауыстардың дұрыс есептелуі сияқты қағидаттардың нақты анықтамаларының берілгендігі туралы мәселені зерделеуден тұрады. Тең сайлау құқығы мен дауыс беру құпиялылығы көптеген қатысушы мемлекеттердің конституцияларында бекітілген. Егер дауыс берудің жаңа технологиялар жүйесі осы қағидаттардың сақталуына кепілдік беруі үшін арнайы ережелер қажет болса, аталған ережелер сайлау

заңнамасында толық ұсынылуы тиіс. Сондықтан сайлауды бақылау миссиясы заңнамалық базаның тең сайлау құқығы мен дауыс беру құпиялылығының толық қамтамасыз етілгенін растауы тиіс, сондай-ақ дауыс берудің жаңа технологияларына қатысты Ереженің осы талаптарға сәйкес келетін, келмейтіндігін және дауыс берудің жаңа технологияларын пайдалану қағаз бюллетеньдерімен қатар пайдалана отырып дауыс беру сияқты реттеулерді бағалауы тиіс. Заңнама дауыс берудің жаңа технологияларын сайлау процесінде пайдаланудың барлық кезеңдерін, соның ішінде жүйенің жұмысын бөлу, орнату, іске қосу, пайдалану, тоқтату мен сондай-ақ, дауыстарды жазу, оларды есептеу және дауыс беру қорытындыларын шығаруды анықтап, реттеп отыруы тиіс. Қағазбен дауыс беру жағдайында сияқты электронды бюллетендердің де жарамдылығы заңды түрде анықталуы үшін, ол әсіресе дауыс берудің жаңа технологиялық жүйесі істен шыққан жағдайда нақты өлшемдердің белгіленуі үшін аса қажет.

Сайлау заңнамасы дауыс берудің жаңа технологиялар жүйесі дауыс беру қорытындыларын әділ есептеуге кепілдік бере алатын тәсілді көздеуі тиіс. Мұндай жағдайлар сотта нәтижелерге дау туса немесе аудит жүргізу жағдайында дауыс берудің жаңа технологиялары жүйесі электрондық нысанда берілген дауыстарды толық тексеруге мүмкіндік беруі тиіс дегенді білдіреді. Жоғарыда айтылғандай, егер жүйе бақыланатын ортада қолданылса, тексеру құралы қағаз жазбаларды қолмен қайта есептеу мүмкіндігі болуы мүмкін. Бұл жүйе түсінікті болу үшін заңда сайлаушы өз дауысын «қағаз бетінде» қалдырып, оны тексеру керектігі және жүйеде сақтауы туралы талаптар көрсетілуі тиіс.

Маңызды мәселелердің қатарына сайлау заңнамасы мен нормативтік-құқықтық базада есептілік қағидаты қандай жолмен бекітілгенін қосуға болады. Егер дауыс берудің жаңа технологияларын мемлекетке жеке өндіруші ұсынатын болса, мемлекеттік билік органдары өз тарапынан жеке өндіруші заңсыз түрде «сұр аймақтардың» туындауын болдырмау мақсатында заңды түрде өнім жеткізушінің жауапкершілігін реттеуі тиіс. Жеке мердігерлер немесе техниканы жеткізушілер сайлауды ұйымдастыруға жауапты органдардың ешқандай функцияларын орындамаулары тиіс – жауапты мемлекеттік орган сайлау процесіне толық бақылауды жүргізуі тиіс. Осы іспеттес, сертификаттау органдары өздерінің міндеттерін орындауды қамтамасыз ету үшін қатаң бақылауда болуы тиіс [7].

Сонымен қатар, заң бақылаушылардың, саяси партиялар өкілдері мен сайлаушылардың қолжетімділік ауқымын белгілеуі тиіс. Сайлауды бақылау жөніндегі миссиялар заңның ашықтық қағидатына сәйкес

бақылаушылардың жүйеге қол жеткізуі жеткілікті түрде көзделгені туралы мәселені зерделегені жөн [8]. Бақылауда қолжетімділік жаңа дауыс беру технологияларына «жауынгерлік» тестілеу жүргізу (мамандар жүйенің қорғану тетіктерінен әлсіз тұстарды немесе басқа да кемшіліктерді импровизацияланған түрде анықтауға тырысады) немесе құжаттаманың іске асырылуын талдау, жүйені сатып алу туралы құжаттар, онымен жұмыс істеу жөніндегі нұсқаулар, бағалау және сертификаттау туралы есептер, бағдарламалық код немесе жүйелік электрондық журнал мүмкіндігін тексеру арқылы жүргізілуі мүмкін.

Жаңа дауыс беру технологиясын қорғауды қамтамасыз ету барысында Қылмыстық кодексте ақпараттық жүйелерді бұзуға қатысты қандай да бір ережелердің болуы шарт және сайлауды өткізу үшін пайдаланылатын ақпараттық жүйелерге жасалатын шабуылдарға қатысты арнайы ережелердің болуы маңызды.

Сайлауды бақылау миссиясы шағымдар мен апелляцияларды қарау саласындағы нормативтік-құқықтық базаны бағалауға, сондай-ақ шағымдар мен апелляцияларды қарау тетігінің, оның ішінде жаңа дауыс беру технологиясымен байланысты шағымдарға қатысты қызметін бақылауға ерекше назар аударуы керек. Мұндай талаптар дауыс беру кезінде және дауыс беру қорытындыларын шығару барысында жүйенің өзін пайдалануға қатысты болуы мүмкін, мысалы, жүйені сертификаттау немесе жаңа дауыс беру технологиясының жүйесі істен шыққан жағдайда қажет. Жаңа дауыс беру технологиясының дауыс беру нәтижелерін тез арада хабарлауға мүмкіндік беретініне қарамастан, бұл шешімдерге шағымдану немесе нәтижелерге наразылық білдіру мүмкіндігін жоққа шығармауы тиіс және заңмен белгіленген мерзімдер бұл құқықты тиісті түрде көрсетуі тиіс. Нәтижелерге сотта наразылық білдіру жағдайында қайта санау жүргізудің заңды негіздері мен қайта санауды жүргізуге уәкілетті органды анықтау туралы ережелер болуы тиіс. Дауыстарды қайта есептеу дауыс беру нәтижесіне әсерін тигізетін техниканың қате жұмыс істеуі немесе жүйенің істен шығып, ақауларының бар екендігіне дәлелдемелермен сүйемелденетін шағымдардың болған кезінде талап етіледі [9].

Сондықтан бұл құбылысты 2021 жылғы ауыл әкімдерін сайлаудағы жаңа тренд ретінде ерекше айтуға болады.

Осы сайлаудағы басты тренд, ол сайлау процесіне ҚР Президентінің ұсынысымен енгізілген өзгеріс – бюллетеньдерге «барлығына қарсы» бағанын енгізу. Бұл туралы ҚР Президентінің саяси мәселелер жөніндегі көмекшісі Ерлан Қарин Қасым-Жомарт Тоқаевтың тағы бір бастамасы республикада өтетін ауыл әкімдерінің сайлауында нәтиже беретінін айтты.

Бюллетеньдерде «барлығына қарсы» деген баған болады. Е.Кариннің пікірінше «Мемлекет басшысы бұл норманы заңнамаға енгізу қажеттігін алғаш рет ағымдағы жылдың 15 қаңтарында VII шақырылымдағы парламенттің бірінші сессиясының ашылуында мәлімдегенін еске салды» [10].

Қорытынды

Зерттеудің нәтижесі көрсетіп отырғандай, Қазақстан Республикасы өзінің демократиялық даму жолында жергілікті өзін-өзі басқару органдарын халықтың өкілдерін сайлау арқылы құру бүгінгі күннің талабы және қажеттілік ретінде қарастыруға болады. Қазіргі жаһандық дамуда ақпараттық технологияның жыл санап дамуы қоғамда коммуникативті технологиялардың демократиялық сайлауларды ұйымдастырудағы рөлін күшейтіп отыр. Қоғамдағы адамдардың ақпараттық сауаттылығы артқан сайын мемлекет әрқашан халықтың талаптарына дайын болу керек. Осы тұрғыда коммуникацияның рөлі уақыт талабына сай өзекті. Зерттеудің қолданбалы бөліміндегі талдаулардың нәтижесіне сүйене отырып, қорытынды алынды.

Егер жаңа дауыс беру технологиясы қағаз жазбасын сақтаса, нәтижелерді растау құралы ретінде құқықтық ережелер сайлау учаскелерінің статистикалық маңызды электрондық және қағаз нәтижелерін іріктеп тексеруді көздеуі тиіс. Тексерудің мұндай түрлері бақылаушылар үшін ашық болуы міндетті. Жүйе ақаулары, принтер жұмысының бұзылуы немесе қасақана теріс пайдаланулар электрондық және қағаз жазбалары өзара келіспейтін және қолмен қайта есептеу немесе тексеру нәтижелеріне сәйкес келмейтін жағдайларға әкелуі мүмкін. Қолмен қайта санауды жүргізу кезінде адам қателігінің нәтижесі болып табылмайды деп айтуға болатын сәйкессіздік жағдайында заңда мұндай сәйкессіздік нәтижелерге қалай әсер ететіні және нәтижелердің қандай да бір бөлігі жарамсыз деп танылуы тиіс екені анық көрсетілуі тиіс. Сайлау нәтижелеріне наразылықты реттейтін заңнамалық база құқықтық даулар туындаған жағдайларда электрондық және қағаз жазбаларының қайсысының басымдылығы жоғары екенін анықтауы тиіс. Егер заңда қолмен қайта есептеуден немесе автоматтандырылмаған аудиттен басқа нәтижелердің шынайылығын тексерудің өзге құралы көзделсе, сайлауды бақылау миссиясы осы механизмнің дауыс беру құпиясына нұқсан келтірмей нәтижелердің шынайылығына толық кепілдік беретіндігін мұқият талдауы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Работа в соответствии с международными стандартами Совет Европы Руководство для внутренних наблюдателей за выборами. Страсбург/Тбилиси 2013 г. <https://rm.coe.int/168059798d> (қаралған күні 24.12.2021).
2. Әлемдік стандарттар негізінен БҰҰ аясында қабылданған құқықтық құралдар (шарттар мен декларациялар)
3. ЕҚЫҰ сияқты өңірлік ұйымдар қабылдаған құқықтық құжаттар 2013.
4. Руководство для внутренних наблюдателей за выборами. Страсбург, Франция 2013 г. URL: <https://rm.coe.int/168059798d>
5. Доклад о совместимости удаленного голосования и электронного голосования со стандартами Совета Европы, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 12-13 March 2004. URL: <http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-D%282004%29012-e>.
6. Электрондық порталдан алынған оқулық https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (қаралған күні 10.12.2021).
7. Dhillon V., Metcalfe D., Hooper M. Blockchain Enabled Applications: Understand the Blockchain Ecosystem and How to Make it Work for You. – Apress: Berkeley, - 2017. – 218 с.
8. Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения, том 1, изд. 3-е, раздел 2.2 (Выборы). Варшава, Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека, 2011. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/elections/77677?download=true> (қаралған күні 27.11.2021).
9. Руководство по наблюдению за использованием новых технологий голосования Опубликовано Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ). ISBN 978-92-9234-875-5. Ul. Miodowa 10 00 -251 Warsaw Poland <http://www.osce.org/odihr> (қаралған күні 04.12.2021).
10. Новая графа в избирательных бюллетенях станет очередным шагом в расширении избирательных прав граждан [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://ru.sputnik.kz/society/20210629/17471938/Grafu-protiv-vsekh-vklyuchat-v-byulleteni-na-vyborakh-selskikh-akimov.html>
11. ҚР Ғылым және білім министрлігі Ақпараттық және есептеуіш институты РМК Сайлау процестерінде АКТ пайдаланудың халықаралық тәжірибесін, Қазақстанда қолдана отырып, талдау ғылыми зерттеу бойынша есеп. Алматы, 2018

REFERENCES:

1. Rabota v sootvetstvii s mezhdunarodnymi standartami Rukovodstvo Soveta Yevropy dlya vnutrennikh nablyudateley za vyborami [Working in line with international standards Council of Europe Guidelines for domestic election observers] Strasbourg/Tbilisi 2013. URL: <https://rm.coe.int/168059798d> (accessed 24.12.2021).
2. Alemdik standarttar negizinen BUU ayasynda kabyldangan kukykytk kuraldar (sharttar men deklaratsiyalar) [International standards are basically legal instruments (treaties and declarations) adopted within the UN].
3. EQYU siaqty oñirlik üymdar qabyldağan qūyqytyq qūjattar 2013 [Legal documents adopted by regional organizations such as the OSCE 2013].
4. Rukovodstvo dlä vnutrennih nablüdatelei za vyborami [Guidelines for Domestic Election Observers]. Strasbourg, Fransiya 2013 URL: <https://rm.coe.int/168059798d>
5. Doklad o sovmestimosti udalennogo golosovania i elektronного golosovania so standartami Soveta Evropy [Report on the compatibility of remote voting and e-voting with Council of Europe standards], European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 12-13 March 2004.
6. Elektronдық portalдан алынған оқулық [Textbook from the electronic portal]

URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (accessed 10.12.2021).

7. Dhillon V., Metcalf D., Hooper M. Blockchain Enabled Applications: Understand the Blockchain Ecosystem and How to Make it Work for You. – Apress: Berkeley, - 2017. – 218 c.

8. Obázatelstva OBSE v oblasti chelovecheskogo izmerenia, tom 1, izd. 3-e, razdel 2.2 (Vybory). Varšava, Büro OBSE po demokraticeskim institutam i pravam cheloveka, 2011 [OSCE commitments in the field of human measurement, Volume 1, ed. 3-e, section 2.2 (Selection). Warsaw, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2011.] URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/elections/77677?download=true>. (accessed 27.11.2021).

9. Rukovodstvo po nablüdeniu za ispolzovaniem novyh tehnologi gosovovania Opublikovano Büro OBSE po demokraticeskim institutam i pravam cheloveka [Observation Guide to the Use of New Voting Technologies Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). ISBN 978-92-9234-875-5. Ul. Miodowa 10 00 -251 Warsaw Poland] URL: <http://www.osce.org/odihr> (accessed 04.12.2021).

10. Novaya grafa stanet v izbiratel'nykh byulletenyakh ocherednym shagom v rasshirenii izbiratel'nykh prav grazhdan [The new column in the selective ballot papers will be the next step in the expansion of the selective rights of the citizen Elektronnyy resurs] – 2021. URL:<https://ru.sputnik.kz/society/20210629/17471938/Grafu-protiv-vsekh-vklychat-v-vyborakh-selskikh-akimov.html> (accessed 20.11.2021).

11. Ğylym jáne bilim ministrlyǵy Aqparattyq jáne esep-teuısh instituty RMK Sailau prosesterinde AKT paidalanudyń halyqaralyq tájribesin, Qazaqstanda qoldana otyryp, taldau ğylymi zertteu boıynsha esep [RSE Institute of Information and Computing of the Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan Report on the analysis of international experience in the use of ICT in electoral processes in Kazakhstan], Almaty, 2018